

Az alacsony hatékonyság gazdasága: az illegális gazdasági szféra Magyarországon

MICHAEL DOUGLAS¹

Az elmúlt néhány évben gazdasági szakemberektől gyakran lehetett azt hallani, hogy a jelenlegi gazdasági átalakulás Magyarországon – miként a többi volt szocialista országban is – nem eléggé eredményes, különösen akkor, ha összehasonlítjuk ezt néhány fejlettebb ország gyakorlatával. Az ország gazdasági teljesítményeire vonatkozó statisztikai adatok is azt tükrözik, hogy a legtöbb gazdasági mutató (ipari termelés, folyó fizetési mérleg, munkanélküliség, bérek) értéke igen kedvezőtlen, ami az ország jelenlegi gazdasági állapotának hű fokmérője.

De vajon mennyire pontosak, milyen mértékben felelnek meg a valóságnak ezek a „nagy” országos statisztikák, ha a helyzetet az egyes emberek oldaláról közelítjük meg a magyar gazdaság történetének eme változó, kihívásokkal teli korszakában? A következőkben az egyes személyek és háztartások szempontjából próbáljuk megvizsgálni a gazdasági tevékenység határfokát, a hivatalosan nem engedélyezett gazdasági szektorból (a tulajdonképpeni „illegális”, „árnyék” - vagy „fekete gazdaságból”) vett példákkal illusztrálva a jelenlegi helyzetet.

Vegyük pl. az utcán vagy metróállomásokon virágot, ruhát, vagy egyéb holmikat áruló embereket. Bárki azt állíthatná, hogy ez messzemenően nem hatékony, ha azt nézzük, hogy mennyivel kevesebb pénzhez jutnak ezek a személyek így, mintha a legális gazdaságban dolgoznának (ha „rendes munkájuk lenne” – ahogy a legtöbben fogalmaznának, bár ez a megközelítés erősen vitatható). Ennek okát kutatva Magyarország esetében mélyre kell leásni. Sokan azok közül az árusok közül, akik „feketén” árulnak, különböző, a társadalmi lét perifériáira szorult csoportok tagjai (a szegénységi küszöb szintjén élő idősek, alacsony kvalifikáltsgúak, cigány nemzetiségűek stb.), akik tényleg nehezen találnának maguknak munkát a gazdaság legális szektorai-ban. (Szintén elfogadott tény, hogy jelentős részük nem is magyar állampolgár, hanem olyan illegálisan itt-tartózkodó külföldi, akinek megfelelő engedélyek híján nincs is lehetősége a hivatalos munkavállalásra. Emiatt – mivel nem juthatnak magasabb keresetet biztosító álláshoz, vagyis egy viszonylag magas gazdasági hatékonyságot nyújtó foglalkozáshoz – létfenntartásuk érdekében olyan eszközökhöz kell folyamodniuk, amelyekhez tudnak.

Ha összehasonlítjuk pl. egy idősebb nyugdíjas, vagy egy cigány nemzetiségű, esetleg egy illegálisan itt-tartózkodó helyzetét egy magyar fiatalember lehetőségeivel, akkor a következő modell-hipotézist állíthatjuk fel (*1. táblázat*).

¹Tudományos ösztöndíjas, MTA Földrajztudományi Kutató Intézet, Budapest

1. táblázat. A kereső potenciál alakulása két társadalmi csoport esetében

Csoport	Gazdasági szféra		Nyereség (+) vagy veszteség (-)
	legális	illegális („fekete”)	
Nyugdíjas	0	25	+25*
Fiatal	100	50	-50*

* A nyereség, ill. a veszteség a maximális gazdasági hatékonyság alapján van kalkulálva.

A fenti modell azt feltételezi, hogy a fiatal dolgozó munkájának értéke a „fekete gazdaságban” sokkal alacsonyabb lenne, mint a legálisban, de csak akkor, ha lenne választási lehetősége arra, hogy eldönthesse, melyik szektorban akar dolgozni! A jelenlegi helyzet Magyarországon nem tesz lehetővé ilyesfajta választást: a munkanélküliség magas, a kevésbé képzettek számára a munkalehetőségek korlátozottak (ez különösen vonatkozik a vidékiekre). Így a valódi határfok ez esetben csak illúzió marad, olyan „elméleti valami”, amihez a jelent hasonlítjuk, de ami igazából nem valósítható meg. Ha a feltételezett „hatékonytalanságot” mérjük, azt mondhatjuk, hogy a magyar munkaerőpiac ebből a szempontból nagyon rossz, mivel rengeteg ember kerül be az ún. informális szektorba (az „árnyékgazdaságba”), hiszen állás hiányában kénytelen valamilyen módon pénzt keresni.

Próbáljuk meg most továbbfejleszteni a fenti hipotézist! Tegyük fel, hogy van egy 100 főből álló lakossági mintánk, amiben 50 személy munkaképes korú, 25 fő fiatal korú eltartott, 25 fő pedig kisnyugdíjas, vagy olyan, perifériára szorult társadalmi csoporthoz tartozik, akik nem tudnak – vagy legalábbis nem könnyen tudnak – állást találni a hivatalos gazdaság szektoraiban. Feltételezzük továbbá azt, hogy a teljes munkaerő az „árnyékgazdaságban” dolgozik és hogy a népesség többi tagja egyáltalán nem dolgozik.

Ez esetben a teljes (feltételezett) kereset 5000 egységnyi (50 munkás x 100 egységnyi bevétel) lenne. Bármilyen ennél – azaz a maximális hatékonyságnál – kisebb teljesítmény érték már alacsony hatékonyságúnak minősülne. Ám ha a mintában szereplő munkaképes kor alatt lévők vagy a nyugdíjasok bármilyen okból kifolyólag elkezdenének dolgozni az árnyékgazdaságban, akkor a hatékonyság mértékének emelkednie kellene. Tulajdonképpen egy társadalom tényleges hatékonysági szintje az az (elméleti) maximum, amit az emberek pénzben kifejezhetően megkeresnek és megtermelnek, amennyiben a társadalom minden tagja dolgozik. Így az elméleti teljesítmény maximum valójában alatta van az adott helyzetben, vagyis a valóságban létrejövő, a legális gazdaságban elfogadhatónak tartott teljesítmény maximumnak. Viszont úgy tűnik, a nyugdíjasok nem vállalnának semmiféle munkát, ha a társadalom – megfelelően magas nyugdíjat biztosítva számukra – kielégítené szükségleteiket (beleértve természetesen azokat is, akik saját kedvükre, vagy egyéb, nem gazdasági okokból kifolyólag dolgoznak). A fiatalokra ugyanez vonatkozik.

Most próbáljuk meg más szempöngből vizsgálni a dolgot: vajon hogy festene mindez egy olyan helyzetben lévő országban, mint amilyen Magyarország, ahol magas – sőt, egyre növekvő mértékű – a munkanélküliség, ahol a nyugdíjasok nem jutnak annyi jövedelemhez, amennyiből képesek lennének a megfelelő módon eltartani magukat, és ahol a társadalom sok tagja el van zárva a legális gazdaságba való elhelyezkedés lehetőségétől. (A fiatalok munkavállalók aránya Magyarországon igen alacsony.) A munkanélküli magyar nemzetiségűeknek, a cigányok igen nagy hányadának, a kisnyugdíjasoknak, vagy az illegális bevándorlóknak az árnyékgazdaságba való belépésével e szektorban is növekvő versenyhelyzet áll elő.

Tételezzünk fel pl. egy 15%-os munkanélküliséget (ez nagyjából megfelel a jelenlegi átlagos magyarországi aránynak). Ez esetben a fenti 50 fős mintában 8 személy munkanélküli lesz. A nyugdíjasok részvételi aránya az árnyékgazdaságban nem határozható meg pontosan, így a példa kedvéért számoljunk azzal, hogy közülük e szférában 13-an dolgoznak (ez az összes nyugdíjas mintegy fele), pontosabban: dolgozni kényszerülnek, lévén a nyugdíjak szintje igen alacsony Magyarországon, amiből nagyon nehéz megélni. Tételezzük fel azt is, hogy minden munkanélküli talál munkalehetőséget az árnyékgazdaságban, így (15%-os munkanélküliséggel számolva) a fenti „számtanpéldában” 400 egységnyi „veszteség” jön ki a maximális (5000-es) hatékonyságot véve alapul. Ám az is látható, hogy a kisnyugdíjasok (és egyéb, perifériára szoruló csoportok) belépése az illegális szektorba nyereséghez vezet, mivel bármely bevétel pozitív érték, hiszen a legális gazdaságban egyetlen nem (vagy legalábbis nem könnyen) tudnának elhelyezkedni (2. táblázat).

2. táblázat. A lakosság kereső potenciáljának alakulása a modellben

Csoport	Gazdasági szféra			Nyereség (+), vagy veszteség (-)
	legális	illegális	teljes	
Nyugdíjas	0	325	325	+325*
Dolgozók	4200	400	4600	-400*
Összesen	4200	725	4925	-75*

* A nyereség, ill. a veszteség a maximális hatékonyság alapján van kalkulálva.

A fenti példák feltételezik, hogy az illegális szektorban végzett tevékenység a legálishoz képest automatikusan kisebb kereseti potenciált jelent, amit nehéz igazolni, vagy megcáfolni. Ha az adózást is figyelembe vesszük, akkor szinte bizonyos, hogy megváltozik a kép, mert a magas adók a legális gazdaságban foglalkoztatottak keresetét csökkentik, ezáltal az adózás jelenlegi mértéke még vonzóbbá teszi a fekete gazdaságba való bekapcsolódást. Néhány ember azért lép be ebbe az „árnyékszektorba”, mert nincs lehetősége bekerülnie a legális gazdaságba, de logikusnak tűnne, hogy sokan azért hagyják ott a legális szektort, mert a fekete gazdaság gyakran magasabb kereseteket kínál, és talán azért is, mert ezáltal lehetővé válik az adózás elkerülése.

Általánosan elfogadott vélemény, hogy az árnyékgazdaságba belépők elsődleges célja az adózás és a legális gazdaságot gúzsbakötő, túl szigorúnak tűnő üzleti szabályozás elkerülése. Közismert, hogy Magyarországon sok embernek van az adóhatóságnak be nem vallott „maszek munkája” (mágánórák, autójavítás stb.) a valódi foglalkozása mellett. Így ezeknek az árnyékgazdaságban – mert ez is az! – megkeresett pénzeknek a nagyrésze (amik eredetük alapján illegális jövedelemnek minősülnek), nem adóztható meg. A reformszocializmus által hivatalosan elfogadott, sőt ösztönzött „második gazdaság” napjainkra gyakorlatilag törvényen kívülivé vált.

Vajon hogyan viszonyulnak ehhez az ún. alacsony hatékonyságú árnyékgazdasághoz azok a fogyasztók, akik az utcán árult javakat megveszik? Az állandóan csökkenő életszínvonal miatt (ami egyaránt negatívan érinti a legális és az illegális szférában foglalkoztatottakat) sokan nem tudják a szükséges javakat a legális kereskedelemről (pl. szaküzletekből vagy áruházból) beszerezni. Bár köztudomású, hogy az utcán vásárolt termékek minősége a boltban vásároltnál rosszabb, de az utcán kínált portéka lényegesen olcsóbb, ami sok ember esetében lehetővé teszi, hogy beszerezze a számára szükséges javakat. A kormány kemény adópolitikája (a keresetek kb. 40–50%-os, a fogyasztási javak általában 25%-os megadóztatása) rákényszeríti az embereket arra, hogy minél olcsóbb beszerzési forrásokat keressenek szükségleteik fedezésére: fekete gazdaságot, vagy az illegális kereseteket sikerülne valahogy „letörni” vagy legális csatornába kényszeríteni – ahogy ezt oly sok vállalkozó és üzlettulajdonos szeretné –, ez nem vezetne automatikusan oda, hogy azok, akik eddig a „feketepiacon” vásároltak, most egyszerre a legális kereskedelemben jelennek meg vásárlóerként. E csoportok vásárlóereje ugyanis messze „nem bírja el” a legális kereskedelmi szektor árait! Nagy tehát a különbség a kereslet és a fizetőképes kereslet között! Ha az árnyékgazdaság és a feketekereskedelem nem létezne, sok magyar szükséglete csak merő óhaj, kívánság, vagy soha meg nem valósuló vágyalom maradna.

Milyen következtetések vonhatók le végül is az alacsony hatékonyságú magyar gazdaság vizsgálatából? Talán úgy fogalmazhatnánk, hogy ez az általában lévő gazdaság abból a szempontból is alacsony hatékonyságú, hogy a munkaképes korú lakosság jelentős részét kizárja a legális gazdasági tevékenységből és e munkaerő tömeg komoly hányada az árnyékgazdaságban keresi boldogulását, kielégítve egyúttal a lakosság szegény rétegeinek egyébként nem fizetőképes keresetét. Az alacsony hatékonyságnak ez a szigorú definíciója természetesen azt jelentené, hogy a kapitalista gazdaság – legalábbis egy bizonyos pontig – alacsony hatékonyságú. Egy (feltételezetten) hatékony gazdaság képes lenne a társadalom valamennyi rétegének legalább alapvető szükségleteit kielégíteni és elfogadható szintű megélhetését biztosítani. A jelenlegi helyzet viszont az, hogy az emberek belépnek az illegális gazdaságba, mivel – különböző okokból kifolyólag – a legális gazdaság nem tud (vagy nem akar) számukra munkalehetőséget biztosítani és a fogyasztók kihasználják a feketegazdaságot olyan szükségleteik kielégítésére, amelyek – legalábbis mennyiségi – kielégítésére – megfelelő fizetőképeségük hiányában – a legális szférában nem lenne módjuk.

Tudvalevő, hogy az adózás megkerülése és a legális szféra szigorú üzleti szabályozásának kikerülésére való törekvés fontos szempont az árnyékgazdaságba belépő, ill. abban már bentlévő emberek nagy részénél.

Itt kell hangsúlyozni, hogy nem csak a kieső adók és a tisztességes üzleti magatartási szabályok megszegése miatt sürgetik a kormányhivatalnokok az árnyékgazdaság felszámolását – bár a legsűrűbben a fenti okokra hivatkoznak, amikor az „elvesztett” adók költségvetési csatornába való terelését szorgalmazzák. Ám egyéb megalapozott kifogást nem igen lehet felhozni a feketegazdaság ellen, mint költségvetésit. Különösen akkor, ha az árnyékgazdaság milliók számára a „gazdasági életbenmaradást” és a nyomorszintre való lecsúszás elleni védekezés egyetlen lehetőségét jelenti. Az ellene irányuló kormánypolitika az elszegényedés körülményei között többet árt, mint használ!

Az alacsony hatékonyság relatív fogalom, és lehetetlen pontosan meghatározni az ún. gazdasági hatékonyság mértékét, amikor kiderül, hogy a kívánt szint elérhetetlen. Több értelme lenne annak, ha a hivatalos szervek kevesebb energiát és időt (és persze pénzt) pazarolnának arra, hogy megpróbálják kényszeríteni (soha nem rávenni) az illegális szférában dolgozókat a legális gazdaságba való beilleszkedésre. Ez mindaddig reménytelen próbálkozás marad, amíg a feketegazdaság virágzásának más mozgatórugói is vannak, nem csak az adók és a gazdasági szabályok alól való kibúvó. Nem lenne vajon célravezetőbb azt kutatni, hogy az emberek *miért kényszerülnek* belépni az árnyék- gazdaságba és a feketekereskedelembe? Vajon nem lenne értelmesebb dolog azoknak a korlátoknak a sajátosságaival, kialakulási okaival foglalkozni, amik százazrek számára akadályozzák meg a legális gazdaságba való belépést? Úgy vélem, az utóbbi problémák kutatása sok vonatkozásban választ adhatna arra, miért alacsony hatékonyságú a 90-es évek magyar gazdasága. Külön vizsgálati terület lehetne a feketegazdaság térbeli eloszlásának megfigyelése és változási tendenciáinak feltérképezése.